

Վ. Ն. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԽԵԹԱ-ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՅԱՔԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բողազքյոյի արխիվի սեպագիր տեքստերում հիշատակված են բազմաթիվ խեթական, խուրիտական, ակկադական, շումերական և հին անատոլիական աստվածների անուններ, որոնք հավաքել և խմբավորել է ֆրանսիացի հայտնի խեթագետ է. Հարոշը¹: Խեթական պանթեոնի աստվածությունների ամբողջական և բազմակողմանի ուսումնասիրության նպատակով անհրաժեշտ է կատարել առանձին պրոբլեմների խորր ուսումնասիրություններ, մի բան, որն այժմ արվում է ֆրանսիական, գերմանական և այլ երկրների խեթագետների կողմից:

Սույն հոդվածը նվիրված է խեթական 'րատա, Աստավասու, Կարունա և 'րայա աստվածների ուսումնասիրությանը և առնչակցությանը հին հայկական տվյալների հետ:

Խեթական պանթեոնի աստվածների անունները մեծ մասամբ հիշատակված են վանկագրերով: Այգ անուններից առաջ սովորաբար գրված է լինում շումերական «աստված» նշանակող ցուցիչը (D): Մական մի շարք խեթական աստվածների անուններ կարճ գրության համար գրված են շումերական գաղափարագրերով, որոնց տակ, ինչպես հայտնի է, խեթերը ընկալել են սեփական աստվածներին: Գաղափարագրերով գրվող այս անունների մի մասը վերջից ունի շումերերենի հոգնակի թվի ցուցիչ: Օրինակ՝ շումերերեն ^dMAH գաղափարագիրը, որի տակ խեթերը ընկալել են իրենց Խանախանա աստվածության անունը², տեքստերում հիշատակված է նաև շումերերենի MEՏ հոգնակի թվի ցուցիչով (^dMAH^{MES}) և թարգմանվում է «Խանախանաներ»³:

^dINANNA (խեթ. Շաուշգա) գաղափարագիրը⁴ տեքստերում հիշատակված է նաև հոգնակի թվի ցուցիչով (^dINANNA^{MES})⁵ և ընկալվում է որպես «Շաուշգաներ»: Իսկ ^dU (լուվ. Դատա)⁶ գաղափարագիրը՝ ^dU^humantes «բոլոր դատաները»⁷: Գրության տվյալ ձևը բնորոշ է միայն խեթական պանթեոնի

¹ E. Laroche, Recueil d'onomastique hittite, Paris, 1952.

² E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittite, Paris, 1947, էջ 66.

³ Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXIII 4I II 2.

⁴ XXII 4, 7.

⁵ Keilschrifttexte aus Boghazköi=KBo, II 17, 12.

⁶ J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952, էջ 278.

⁷ VI 46 II 14.

ամենագլխավոր աստվածների անուններին, որոնք շատ հաճախ զանազան մակդիրներով են հանգես գալիս:

Այսպես՝ խեթական Ինարա և Ալա աստվածներին զոհաբերություններ կատարելու պատրվակով խեթական Թուդխալիա թագավորը գրել է տվել դրանց բոլոր հատկանիշների ցուցակները: Նախքան թվարկելը նշվում է, որ զոհեր են մատուցվում «Ինարա աստծու բոլոր անուններին»⁸: Եվ հետո թվարկվում են՝ «Գարախնա գավառի երկնքի Ինարա, Շալուվանդա լեռների Ինարա, Շարպա լեռների Ինարա, Շուլուպաշա քաղաքի Ինարա, Կումարա գետի Ինարա, Շիխիրիա գետի Ինարա» և այլն⁹:

Տեքստի երկրորդ սյունակից մինչև երրորդի քսանհինգերորդ տողը թվարկվում են հետևյալ կարգի հատկանիշներ՝ կայսրի կյանքի Ինարա, կայսրի հզորության Ինարա, կայսրի բանակի Ինարա և այլն:

Հատկանիշների թվարկումից հետո նշվում է, որ Ինարա աստվածը ունի «ընդամենը 122 անուն»¹⁰:

Երրորդ սյունակի քսանվեցերորդ տողում գրված է՝ «Այս աստծու բոլոր անուններն են» նախադասությունը¹²: Ապա թվարկվում է՝ Աշխուժության Ալա աստված, երկնքի Ալա (28, 29), բարության Ալա, Խատիի Ալա, բանակի Ալա (33—35) և այլն: Տեքստը այս ձևով շարունակվում է մինչև հինգերորդ սյունակի վերջը:

Շատ հավանական է, որ բազմաթիվ հատկանիշներ ունենալու պատճառով խեթական մի շարք աստվածությունների անուններ տեքստերում հիշատակված են շումերերենի հոգնակի թվի ցուցիչներով:

Խեթական Դատա աստվածը, որի անունը նույնպես հանդես է գալիս հոգնակի թվի ցուցիչով, ունեցել է բազմաթիվ հատկանիշներ:

Ինչպես հայտնի է, Դատան խեթական պանթեոնի աստվածների մեջ եղանակի, ամպրոպի և կայծակի հովանավորն է (այդ երևույթների աստվածը շումերերեն իշկուր է կոչվում, ակկադերեն՝ Ադադ, իսկ խուրիտերեն՝ Տեշուբ)¹³:

Ըստ խեթական տեքստերի վկայությունների Դատան համարվել է «Երկրների թագավոր»¹⁴: Նրան կոչել են «Երկնքի Դատա»¹⁵, «Խատի երկրի Դատա, հզոր ցուլ»¹⁶, «ամպերի Դատա»¹⁷: Անհրաժեշտ է նշել, որ խեթական կուլտուրայի և արվեստի մեծ հասած նմուշների շարքում հայտնի է ցուլի կերպարանքով մի արձանիկ, որը գիտնականների կողմից վերագրվում է Դատա աստծուն¹⁸:

Ըստ խեթական տեքստերի տվյալների ամպերի հզոր ցուլ Դատան նիզակ է ունեցել: Դրա մասին է վկայում խեթական թագավոր Մուրշիլի երկրորդի տա-

⁸ II 1.

⁹ AHA ŠUM^{Hl} A dKAL hūmandas—ibid. I 41, II 21—23.

¹⁰ ibid. I 43—47, 50—51.

¹¹ ŠU. GIL I ME 22 ŠUM^{Hl} A dKAL—ibid. III 25.

¹² dAlaš ŠUM^{Hl}.A hūmandas—ibid. III 27.

¹³ J. Friedrich, HW էջ 278, 297.

¹⁴ dU LUGAL ŠAMĒ—VI 48 I 12.

¹⁵ dU—aš nepišaš—X 28 I 3.

¹⁶ dI I'RU Hatti šarkuš AM—úš—VI 46 II 15.

¹⁷ dU alpaš—XII 2 II 3.

¹⁸ O. R. Gurny, The Hittites, էջ 146.

րեգրության մի հատված, որտեղ գրված է. «Երբ հասա Լավաշա լեռները, զորեղ Դատան, իմ տերը, արգարություն ցուցաբերեց՝ նետը լարեց: Իմ զորքն էլ տեսավ նետը: Արծավա երկիրն էլ տեսավ: Նետը գնաց ու Արծավա երկրի վրա հարվածեց, Ուխաժիտիի քաղաքին՝ Ապաշային հարվածեց»¹⁹:

Այս տեքստից պարզվում է, որ երբ Մուրշիլի երկրորդը Արծավա է մըտնում, կայծակը խփում է այդ երկրի մայրաքաղաք Ապաշայի վրա: Թագավորը այդ դիպվածը վերագրում է Դատա աստծուն, որը ամպրոպի աստվածն է, իսկ կայծակը համարում է որպես նրա նետ: Այս առիթով տեղին է հիշել, որ ակկադական ամպրոպի և կայծակի աստված Ադադի բարելյեֆ պատկերները ունեն ցուլի մարմին, արծվի թևեր, մարդու դեմք և ձեռքերին լարած նիզակ:

Դատա աստվածը ունի ուրիշ շատ հատկանիշներ, որոնցից ուշագրության են արժանի հետևյալները: Նա հաճախ կոչվել է «սարի Դատա»²⁰, «Մանուժիյա լեռների Դատա»²¹: Այսպիսով, նրա հատկանիշներից մեկը լեռների հետ կապ ունենալն է: Դատան նաև ծաղկման և աճի հովանավորն է եղել: Այդ պատճառով էլ նրան կոչել են «Ծաղկման Դատա»²²: Դրա հետ միաժամանակ նա համարվել է նաև տան կամ ունեցվածքի հովանավոր և կոչվել է «ունեցվածքի Դատա»²³:

Ինչպես վերը նշվեց, Դատա աստվածը ցուլի կերպարանք է ունեցել: Բայց խեթական տեքստերի վկայությամբ նա ունեցել է նաև ձկան կերպարանք: Խեթական թագավորներից մեկը տարբեր աստվածներին իր մատուցած զոհերի մասին գրել է տվել մի տեքստ: Զոհերի հետ միաժամանակ թագավորը, ինչպես տեքստն է վկայում, մետաղյա արձանիկներ է նվիրաբերել աստվածներին: Դրանց շարքում Դատա աստծուն նա հատկացրել է ձկան կերպարանքով արձանիկ: Այդ է վկայում տեքստի տվյալ հատվածը. «Խարշալի գավառի Դատա աստծու արձանը, մեկ քիլ, բրոնզ, մեկ արձանիկ, աղբյուրի ձկան մոութով այն»²⁴:

Այստեղ անհրաժեշտ է ուշագրություն դարձնել «ձկան մոութով» արտահայտության վրա: Դա ամենայն հավանականությամբ հուշում է մեզ, որ արձանիկի միայն վերևի մասն է ձկան գլխի նման պատկերված, իսկ փորը և պոչը լողակներով հանդերձ բացակայում են: Այլ դեպքում կնշվեր մոութ բառի փոխարեն մաւմին: Իսկ «աղբյուրի ձկան» արտահայտությունը պետք է պայմանական համարել, քանի որ աղբյուրներում ձուկ չի աճում:

Հետևաբար այն պետք է ընկալել որպես աղբյուրի մոտ գրվող ձկան արձանիկ:

Ամփոփման կարգով կարելի է նշել, որ խեթական պանթեոնի եղանակի ու ամպրոպի աստված Դատան կոչվել է «երկնքի Դատա», «երկնքի թագավոր Դատա», «հզոր ցուլ», «ունեցվածքի Դատա», «ծաղկման Դատա», «սարի Դատա»:

¹⁹ KBo III 4 II 15—19.

²⁰ dU TEME—VI 45 I 42.

²¹ dU HUR.SAG Manuzija—VI 45 I 63.

²² dU miJannaš—VI 45 II 72.

²³ dU Ê—7I—XI 35 V 8.

²⁴ NA₄ZI. KIN dU URU Haršalašši I wakšur ZABAR I ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

Նրան է վերագրվել կայծակը, որը համարվել է որպես Փատայի նետ: Փատայի արձանը ցույի կերպարանք է ունեցել: Բայց նրա համար նաև պատրաստել են «աղբյուրի ձկան մոութով» արձանիկ:

Նկատի ունենալով այս բոլոր անհրաժեշտ է հիշել Խորհրդային Հայաստանի լեռներում հայտնաբերված ձկնակերպ կոթողները, որոնց նկարագրությունն ու վերլուծությունը կատարել են Ն. Յ. Մառը և Յ. Ի. Սմիռնովը²⁵, Բ. Բ. Պիոտրովսկին²⁶, Մ. Խ. Արեղյանը²⁷ և Գ. Ա. Ղափանցյանը²⁸:

Բերենք հիշված հեղինակների աշխատություններից համառոտ նկարագրություններ, որոնք վերաբերում են տարբեր տեղերում գտնված կոթողներին:

Գեղամա լեռների Աժդահա-յուրտ կոչված վայրի ամենամեծ կոթողի վրա քանդակված է ձկան գլուխ՝ արտահայտիչ աչքերով, խոհկներով ու լողակներով: Երկրորդ կոթողի վրա, որն առաջինից քիչ փոքր է, նույնպես խոշոր աչքերով ձուկ է քանդակված: Ներքևում քանդակված է ցած կորացած եղջյուրներով և ցցված ականջներով ցույի գլուխ: Գլխից կախված է եզի կաշի: Երկրորդ կոթողի վրա պատկերված է արտահայտիչ աչքերով և կոր եղջյուրներով ցույի գլուխ, որի բերանից դուրս են գալիս ալիքաձև գծեր: Կողքից՝ կոթողի երկարությամբ պատկերված է օձաձև մի գիծ, իսկ ներքևում՝ ցույի գլուխ: Գյուլ-յուրտի առաջին կոթողի վրա պատկերված է արտահայտիչ աչքերով ու խոհկներով ձկան գլուխ: Երկրորդ կոթողի վրա, որի վերևի մասը ջարդված է, կան վերևից ներքև իջնող երեք զույգ ալիքաձև գծեր:

Նրևանի Թոխմախ լճի կոթողներից առաջինի վրա պատկերված է ցույի գլուխ, որից կախ է ընկած կաշի: Ելիս երկու կողմերի վերևի անկյուններում քանդակված են մեկական եռանկյունաձև նետերի ծայրեր, իսկ ներքևում՝ դեմ առ դեմ կանգնած երկու թռչունների պատկերներ: Երկրորդ կոթողի վրա պատկերված է կոր եղջյուրներով ցույի գլուխ, որի բերանից դուրս են գալիս ալիքաձև գծեր, իսկ գլխից կախված է եզան կաշի: Համարյա նույնպիսի պատկերներ ունեն նաև մյուս կոթողները:

Իմիրվեկ գյուղի մոտ գտնված կոթողներից մեկի վրա քանդակված է կոր եղջյուրներով ցույի գլուխ՝ բերանից դուրս եկող ալիքաձև գծերով: Առջևում՝ իրար դեմ քանդակված են երկու թռչուններ: Երկրորդ կոթողի վրա քանդակված է կոր աչքերով, բաց բերանով և խոհկներով մի ձկան պատկեր: Կոթողի հակառակ կողմում քանդակված է ցույի գլուխ: Երրորդ կոթողի վրա կողք-կողքի շորս ցույի գլուխներ են քանդակված:

Գրանցից յուրաքանչյուրի բերանից դուրս է գալիս երեք գիծ, կողքերինը՝ ալիքաձև, իսկ մեջտեղինը՝ ուղիղ: Այդպիսի կոթողներ են հայտնաբերվել նաև Սևանա լճի հյուսիսային ափին, Արագածի հարավային լանջերին, հարավային Վրաստանում և այլուր: Ինչպես վկայում է Բ. Բ. Պիոտրովսկին, բոլոր կոթողները կանգնեցված են ոռոգման սիստեմների կարևորագույն կետերում: Նրանց մոտ կա դետ, աղբյուր կամ լիճ: Ինչպես պնդում են Բ. Բ. Պիոտրովսկին, Մ. Խ. Արեղյանը և Գ. Ա. Ղափանցյանը, այդ կոթողները ոռոգման սիստեմների, հողագործության, պտղաբերության, զարնան, հատիկի, բնության կա-

²⁵ Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов, Визапы, Москва, 1931.

²⁶ Б. Б. Пиотровский, Визапы, каменные статуи в горах Армении, Ленинград, 1939.

²⁷ Մ. Խ. Արեղյան, «Վիշապներ» կոչված կոթողներ..., Նրևան, 1941:

²⁸ Г. А. Капанцян, О каменных стелах на горах Армении. Ереван, 1952.

նաշելու աստվածության նշված արձաններն են: Աստվածությունը տվյալ կոթողների վրա սյատկերված է ցուլի, ձկան ու թռչունի կերպարանքներով և նետեր ունի: Նրա արձանները սովորաբար դրված են բարձր լեռնային շրջաններում, աղբյուրների մոտ: Մեր կարծիքով, տեղին է հիշել հին հայկական հավատալիքներից որոշ տվյալներ: Նշանավոր հայագետ Մ. Խ. Աբեղյանը գեռևս ԱԻՃ դարի վերջին իր «Հայ ժողովրդական առասպելները» աշխատության մեջ գրում է. «յոթնտակ երկնքի առաջին շերտն ումպ է, և ամպերի վրա մյուս շերտը՝ ջրերի ծովը, որի ծայրն ու վերջն օվկիանի վրա է հանգչում»²⁹: Այդ երկնային ջրերը, ինչպես նշում է հեղինակը, երկրի վրա թափողը արջառն է, որի գոռալու ձայնը մարդիկ լսում են ամպերից³⁰: Պետք է նկատի ունենալ նաև հին հայկական այն սոփորությունը, որ եզր մորթելուց հետո նրա ձակատը եղջյուրներով հանդերձ ամրացնում են տան մուտքի վերևում որպես տվյալ ընտանիքի հաջողության խորհրդանշան: Իսկ եզի սատկելը մեծ վիշտ է պատճառել հայ շինականին՝ համարվելով վատ նշան (այդ մասին մեզ հուշել է ազգագրագետ Ս. Հարությունյանը): Իսկ խեթական Դատա աստվածը, որի անունը նշանակում է «հայր», կոչվել է նաև տան կամ ունեցվածքի Դատա: Ամփոփման կարգով կարելի է ասել, որ խեթական պանթեոնի Դատա աստվածը, որն հանդես է գալիս ցուլի կերպարանքով, համեմատելի է «վիշապներ» կոչված կոթողների ցուլի պատկերների հետ, ձկան կերպարանքով հանդես եկող Դատան՝ կոթողների ձկան պատկերների հետ: Թոխմախ լճի կոթողներից մեկի վրայի նետերը հիշեցնում են Դատա աստծու նետերը, որոնք րստ խեթերի կայծակներն են: Իսկ թռչունների պատկերները, որոնք վիճաբանության առարկա են դարձել գիտության մեջ, նույնպես ներկայացնում են տվյալ աստվածությունը: Ինչպես վերևում նշվեց, ակկադական Ադադ աստծու արձանը ունի ցուլի մարմին, նիզակ, մարդու գլուխ և արծվի թևեր: Այլ կերպ անիմաստ կլինի: Չէ որ նա ամպերի վրա է ման գալիս: Այս բոլորը սիմվոլացված ձևով կոթողների վրա առանձին են տրված, բայց մեկը մյուսին լրացնում է:

Խեթական Դատան կոչվում է «ծաղկման Դատա», «սարի Դատա», իսկ ձրկնակերպ կոթողները, ինչպես պարզվել են մի շարք գիտնականներ ներկայացրել են բնության զարթոնքի, պտղաբերության, երկրագործության աստվածության և դրվել են գլխավորապես բարձր լեռնային շրջաններում:

Խեթական թագավորը Դատա աստծու համար պատրաստել է տվել «աղբյուրի ձկան մոռթով» արձանիկ, իսկ կոթողները դրված են մեծ մասամբ աղբյուրների ակունքների մոտ և նրանց վրա միայն ձկան գլուխն է քանդակված:

Հին հայկական հավատալիքների համաձայն արջառն է իր պոզերով պատառոտում երկինքը և ջրերը թափում երկրի վրա, ամպրոպը նրա գոռալու ձայնն է: Հետևաբար Դատա աստվածության եզի և ձկան կերպարանքով հանդես գալը հասկանալի պետք է լինի: Կոթողների վրա պատկերված ձկան և եզի գլուխների պատկերների պատճառական կապը միանգամայն պարզ է դառնում: Հիմնավորվում է նաև այդ աստվածության ոռոգման սիստեմների հետ կապ ունենալը, հետևաբար նաև պտղաբերության հովանավոր լինելը:

29 Մ. Խ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1899, էջ 131—135:

30 նույն տեղում, էջ 135—136:

A-s-ta-ua-su-s աստծու անունը, որը հիշատակված է լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրություններից մեկում, Հ. Թ. Բոսերտը համեմատում է նույն գրավոր հուշարձանների Astahepa և Asta-^dU-huis անունների հետ և գտնում, որ վերջինների երկրորդ բաղադրիչները ^dHepat և ^dU-huis աստվածների անուններն են: Հետևաբար Astawasu անվան մեջ առանձնանում է wasu բաղադրիչը, որը և նրա կողմից համեմատվում է հիերոգլիֆ լուվիերենի wasu-«բարի» բառի հետ³¹: Իսկ երբ վերջինս համեմատում ենք խեթական ^dwasu³² աստծու անվան հետ, պարզվում է, որ Աստավասու բառի երկրորդ բաղադրիչը նույնպես աստծու անունն է: Դա բարություն աստվածն է: Հենց ինքն էլ բառացի նշանակում է «բարի»: Նույն ձևով ^dArā³³ աստծու անունը կարելի է համեմատել խեթերեն āra «իրավունք» (օրինականություն)³⁴ բառի հետ, որից պարզվում է, որ խեթական Արան իրավունքի և օրինականության աստվածն է: Այդ աստվածը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Գ. Ա. Ղափանցյանը, պաշտվել է նաև հին հայերի մեջ և կոչվել Արա:

Հ. Թ. Բոսերտը Աստավասու աստծու անվան առաջին բաղադրիչը (Asta-) համեմատում է ^{URU}Aštaniwa տեղանվան հետ³⁵, Մեր կարծիքով այն կարելի է համեմատել ^{URU}Ašta³⁶ տեղանվան հետ: Այսպիսով՝ Աստավասու աստծու անունը կարելի է ընկալել որպես «Աստա քաղաքի բարության աստված», Աստախեպան՝ «Աստա քաղաքի Հեպատ», իսկ Աստա-Դատախուսը՝ «Աստա քաղաքի կենսունակության Դատա»:

Խեթական տեքստերում հաճախ են պատահում նույնպիսի կազմություն ունեցող աստվածների անուններ: Օրինակ՝ ^dUrsuiškalli³⁷ աստծու անունը բաղկացած է ^{URU}Uršu³⁸ քաղաքի ու ^dIškalli³⁹ աստծու անուններից և նշանակում է «Ուրշու քաղաքի Իշկալի աստված», ^dTanišauri⁴⁰ աստծու անունը, որի բաղադրիչներն են ^{URU}Tantianda⁴¹ (- anda-ն ածանց է⁴²) քաղաքի և ^dŠauri⁴³ աստծու անունները, պետք է ընկալել «Տանի քաղաքի Շաուրի աստված»: Իսկ ^dKuzpazena⁴⁴ աստծու անունը, որը կազմված է ^{URU}Kutpa⁴⁵ տեղանունից և zena- «աշուն»⁴⁶ բառից, նշանակում է «Կուծպա քաղաքի աշնան

³¹ H. Th. Bossert, *Orientalia*, Roma, Vol. 29/2, 1960, էջ 217—219.

³² VI 45 II 71.

³³ XXX 27, Rs. 7, 11.

³⁴ XVII 20 II 7.

³⁵ *Sb' u* ծան. 31.

³⁶ KBo III 4 I 56.

³⁷ XXVII 13 I 19.

³⁸ XXXII 93, 6.

³⁹ KBo I 11 II 22.

⁴⁰ XXVII 6 I 10.

⁴¹ XXVII 16 IV 13.

⁴² E. Laroche, *RHA* 19, 69, 1961, էջ 90.

⁴³ V I V 1.

⁴⁴ XXVII 19 III 19.

⁴⁵ XXXI 45, 21.

⁴⁶ J. Friedrich, *HW*, էջ 280.

աստված»։ URU Ašta և URU Aštēna⁴⁷ տեղանունները համեմատելիս պարզվում է, որ առաջինի բառավերջի ա ձայնավորն ընկնում է (անհրաժեշտ է նշել, որ -ենա ածանցը մի շարք խեթական տեղանուններում որոշակի կերպով առանձնանում է)։ Հետևաբար Աստա- տեղանվան բառավերջի ա ձայնավորը անկայուն է։ Դա հիշեցնում է ֆրանսիացի հայտնի խեթագետ է. Լարոշի կողմից նշված հնչյունական այն երևույթը, ըստ որի, երբ arpa, arma, idalu բառերը ածանց են ընդունում, այդ բառերը երբեմն փոխում են իրենց բառավերջի ձայնավորը։ Օրինակ՝ armawala = armuwala, arpawant = arpuwant, idalawatar = idaluwatar, hannawanzi = hannuwanzi (վերջինս բայի դիմավոր ձև է)⁴⁸։ Այսպիսով, գոյություն ունեն գուգահեռ ձևեր, որոնցից մեկում տվյալ ձայնավորը մնում է անփոփոխ, իսկ մյուսում հնչյունափոխվում է ու-ի։ Անհրաժեշտ է նշել, որ այդպիսի կազմություն ունեցող ոչ բոլոր բառերն են պահպանել գուգահեռ ձևեր։ Շատ հաճախ առաջին բաղադրիչը, որը ինքնուրույն գործածության դեպքում վերջանում է ա ձայնավորով, դրա փոխարեն բարդության մեջ ունի ու։ Այսպես՝ URU Miša⁴⁹ քաղաքի և ^dWanza⁵⁰ աստու անուններից բաղկացած URU Mišsuwanza⁵¹ տեղանվան մեջ ենթադրվող ա ձայնավորի փոխարեն առկա է ու-ն։ URU Wijanawanda տեղանունը, որն ըստ է. Լարոշի բաղկացած է «գինի» բառից և -wanda ածանցից⁵², տվյալ դեպքում պահպանել է wijana բառի բառավերջի ձայնավորը, իսկ մի այլ դեպքում հանդիպում է URU Wijanuwanda ձևով⁵³, որտեղ ա-ն հնչյունափոխվում է ու-ի։ Ամենայն հավանականությամբ հին Վայկական Դատուան տեղանունը կազմված է խեթական ^dDat⁵⁴ աստրոնու և URU Wana⁵⁵ քաղաքի անուններից։ Միայն բարդության առաջին բաղադրիչի բառավերջի ա ձայնավորի փոխարեն հայերենում առկա է ու։ Հայտնի է, որ սեպագրության մեջ ո հնչյունը գրելու նշան չկա, ուստի այն արտահայտել են ու հնչյունի նշանով։ Հետևաբար սեպագրով արտահայտված UW հնչյունախումբը հաճախ համընկնում է հայերենի ու-ին։ Դատա և Վանա անուններից կազմված հին Վայկական Դատուան տեղանունը պահպանել է նշված կարգի տեղանունների ու-ով ձևը, որը հայերեն ու-ն է։

Մեր կարծիքով այդ նույն օրինաչափությունը նկատվում է նաև խեթական Աստավասու և Վայկական աստուած բառերը համեմատելիս։ Աստա անվան բառավերջի ա-ի փոխարեն հայերենը աստուած բառում պահպանել է ո, որը սեպագրով կարտահայտվել որպես ու։ Նախ պետք է նշել, որ խեթերենից հայերենին անցած անունների մեծ մասի բառավերջի ձայնավորը ընկնում է։ Օրինակ՝ խեթական Խախա, Կամախա, Վանանդա տեղանունները հայերենում դարձել են Խախ, Կամախ, Վանանդ։ Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ աստուած բառը սեռականում հարազատորեն վերականգնում է իր կորցրած ո (սեպագրում ու) ձայնավորը և դառնում աստուածոյ⁵⁶։

47 V 1 I 73.

48 E. Laroche. Revue Hittite et asiatique, Paris, 19/69, 1961, էջ 38.

49 HT 2 III 19.

50 XV 22, 4.

51 KBo II 5 IV 25.

52 E. Laroche, RHA 19/69, 1961, էջ 61.

53 KBo II 7 I 18.

54 XXXIV Rs. 14, 3, 5, 9.

55 XXII 3, 17.

56 Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայերենի արմատական բառարան, Երևան, 1926, I, էջ 571.

Վերջինիս մեջ խեթերենի *u-* ի փոխարեն հայերենում ունենք *ժ*: Բառավերջի *ժ-*ն հավանաբար բառասկզբի *u-* ի տարնմանության արդյունք է: Բացի այդ, հայտնի է, որ Պոլսի և Մալաթիայի բարբառներում սաղմոս բառը զուգահեռաբար գործածվելով ձաշոց և մաշտոց բառերի հետ, դարձել է սաղմոց⁵⁷: Այդ նույն ձևով էլ աստուած բառը, հավանաբար քրիստոնեություն ընդունելուց հետո և գրերի գյուտից առաջ, հին հայերենի մեջ հաճախ գործածվելով գթած և ողորմած մակդիրների հետ, նրանց առնմանությամբ դարձել է աստուած:

Վերը նշվեց, որ Աստավասու աստծու անունը նշանակում է «Աստա քաղաքի բարության աստված»: Եթե նկատի ունենանք, որ հին կտակարանի մովսիսական «ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատամսն» սկզբունքին հակառակ քրիստոնեությունը քարոզում էր շարությունը բաբուրյամբ հատուցելու գաղափարախոսությունը, ապա մեր կարծիքով պարզ կլինի թե ինչու քրիստոնեություն ընդունող հայերը հատկապես բարության աստծու անունն են գործածել քրիստոսին կոչելու համար: Նախաքրիստոնեական շրջանում, ինչպես հայտնի է, գոյություն են ունեցել սիրո, գեղեցկության, բնության և բարի ոգիներ համարվող աստվածներ, բայց դրանց անունները չեն ծառայել որպես այդպիսին:

Անհրաժեշտ է նշել, որ շատ նշանավոր գիտնականներ տարբեր ձևով են ստուգաբանել այդ բառը⁵⁸: Սակայն գիտության մեջ ձանաչում է գտել ակադեմիկոս Ն. Յ. Սառի տեսակետը: Անվանի գիտնականը աստուած բառը բխեցնում է փուրգիական Սաբաձիոս աստծու անունից⁵⁹: Մենք հակամետ ենք այդ տեսակետին, բանի որ դա չի ապացուցվում թե՛ լեզվական տվյալներով և թե՛ պատմական փաստերով:

•
•

2. Թ. Բոսերտը փյունիկերեն — հիերոգլիֆ լուսիներեն երկլեզվյան արձանագրության մեջ⁶⁰ հիշատակված Kar-hu-ha աստծու անունը մեկնաբանում է «Եղջերու-պապի»⁶¹: Բանն այն է, որ այդ անվան kar- բաղադրիչը նշանակում է եղջերու, իսկ huha-ն՝ «պապի»:

Եղջերու կոչված աստծու անունը խեթական տեքստերում հիշատակված է ^dKaruna ձևով⁶², որի մեջ huha բաղադրիչի փոխարեն առկա է -uua ածանցը, որն առանձնանում է URU Harputauna⁶³, URU Duhišuna⁶⁴, URU Urauna⁶⁵ և այլ տեղանունների մեջ: Տվյալ տեղանունները խեթական տեքստերում հանդիպում են նաև առանց այդ ածանցի՝ URU Harputa⁶⁶, URU Duhiša⁶⁷, URU Ura⁶⁸:

⁵⁷ Ա. Ա. Մ. Մ. Մ., Քրիստոնեություն պոլսահայ բարբառի, Երևան, 1941, հնչյունաբանություն:

⁵⁸ Տե՛ս ծանոթ. 56:

⁵⁹ Н. Я. Марр, Известия императорской академии наук, 1911, էջ 759—774:

⁶⁰ Hieroglyphe—hethitische Monumente XXXVI, 21, 1.

⁶¹ H. Th. Bossert, Ged. I, էջ 16:

⁶² VI 45 II 71.

⁶³ XXVI 43 I 43.

⁶⁴ XXVI 43 I 32.

⁶⁵ VI 45 I 61.

⁶⁶ XXVI 43 I 23.

⁶⁷ XXIII 72 II 34.

⁶⁸ VIII 5, 2.

Մենք կարծում ենք, որ այդ kar- «եղջերու» արմատից է նաև Հայաշի թագավոր mkaranni-ի⁶⁹ անունը, որի -անի ածանցը առանձնանում է նաև URUḪahani⁷⁰, URUKummani⁷¹, URUAppani⁷² և այլ տեղանունների մեջ, երբ դրանք համեմատում ենք URUḪahisa⁷³, URUKumija⁷⁴, URUApina⁷⁵ քաղաքների նման անունների հետ: Իսկ տվյալ անի-ն կարելի է համեմատել հին հայերենի հոգնակի-հավաքական նշանակություն ունեցող -անի ածանցի հետ (հմմ. նամակ-նամականի, ավագ-ավագանի, ազատ-ազատանի և այլն)⁶⁶:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները, խեթական տեքստերի անձնանունների մեջ բազմաթիվ հոգնակերտ ածանցներ կան: Դրանք իրականում ազգանուններ են կամ ցեղանուններ: Այսպիսով, Karanni անունը, որը բառացի նշանակում է «Կարեր», պետք է դիտել որպես Հայաշի թագավորի տոհմի կամ ցեղի անուն: Դա կարելի է համեմատել հին հայկական Կարք ցեղի անվան հետ, որի կենտրոնը եղել է Կարուց բերդը կամ Կարս քաղաքը (Կարք հոգն. թ. ուղղ. հոլովն է, Կարս հոգն. թվի հայց. հոլովը)⁷⁷: Այդ ցեղը հավանաբար պաշտել է Կար «եղջերու» աստծուն և իրեն կոչել նրա անունով:

Այս առիթով անհրաժեշտ է նշել նաև հետևյալը: խեթական ^dDaia⁷⁸ աստրծու անունը կարելի է համեմատել խեթերենի daja- կամ taja- «գողանալ, թալանել»⁷⁹ բառի հետ, որից պարզվում է, որ Դայա աստվածը հավանաբար մարդկանց գողությունից կամ թալանից պաշտպանող խեթական աստված է եղել:

Դատա աստծու անունը կարելի է համեմատել ասորա-բաբելական արձանագրությունների մեջ հիշատակված Dajaeni⁸⁰ երկրի անվան հետ, որտեղ առկա է -ենի ածանցը: Ասորական թագավորները, ինչպես հայտնի է, Դայանի են անվանել ճորոխ գետի ավազանում գտնվող հին հայկական Տայք նահանգը⁸¹: Դայա աստծու անունը, որը որպես հասարակ բառ խեթերենում գործածված է daja- և taja- ձևերով՝ պաշտվելով նշված նահանգի մի ցեղի կողմից, դարձել է ցեղանուն: Ասորա-բաբելական հորջորջմամբ Դայա աստծու անունը նույն ձևով է պահպանվել: Հին հայկական Տայք անունը⁸² ժառանգվել է taja- ձևից, և ապա, ինչպես նշել ենք, բառավերջի ա-ն ընկել է:

Հետևաբար Կարս քաղաքի և Տայք նահանգի անունները հնդեվրոպական արմատներ են և հիշատակվում են խեթական տեքստերում:

69 XIX 11 IV 43.

70 V 1 II 28.

71 V 1 IV 42.

72 XXXII 1 II 37.

73 IX 17, 21.

74 XXXIII 106 I 21.

75 KBo I 1 I 40.

76 Մ. Խ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1960, էջ 248:

77 Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղի անունները, Վիեննա, 1907, էջ 115—118:

78 XXVII 1 II 6.

79 J. Friedrich, HW էջ 203:

80 И. М. Дьяконов, ВДИ, Москва, 1951, № 2, էջ 295, 296:

81 Մ. Տ. Ծրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 58, 82:

82 Տե՛ս նույն տեղում: